

ԱՂԲԵՐՑ ՎԱՆՔ-ԳԼԱՁՈՐԻ ՄԱՍԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՐԷՆ ՄԱԹԵՎՈՍԵԱՆ

karenmatevosian@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Գլաձորի համալսարանը, որը գործել է Վայոց ձորի Աղբերց վանքում՝ 1282-1338ին, միջնադարեան Հայաստանի կրթական, գիտական, մշակութային կեանքի բացառիկ երեւոյթներից է: Այս կենտրոնի պատմութիւնը, գիտակրթական գործունէութիւնը եւ ձեռագրական ժառանգութիւնը բաւարար չափով ուսումնասիրուած են¹: Սակայն Աղբերց վանք-Գլաձորին նուիրուած գրականութեան մէջ առայժմ բացակայում է նրա վերաբերեալ սկզբնաղբիւրներում առկայ պատմատեղագրական տուեալների ամբողջական, համահաւաստ ներկայացումը, որն արւում է սոյն հրապարակմամբ՝ հակիրճ տուեալներ պարունակող համապատասխան աղիւսակի եւ դրա վերլուծութեան միջոցով: Այն թոյլ է տալիս յստակ տեսնել, թէ ո՞ր թուականներին եւ ի՞նչ անուններով է յիշատակում վանքը՝ Աղբերց վանք կամ Գլաձոր (կամ երկուսը միասին), որո՞նք են այստեղ յիշատակուող եկեղեցիները եւ սրբութիւնները (ե՛րբ են յիշատակում), ի՞նչպիսի լրացուցիչ բնութագրումներ են տրւում վանք-մենաստանին ու կրթարանին եւն.: Այս տուեալները հիմք են դառնում նաեւ որոշակի ընդհանրացումների եւ վեր-

¹ Ղ. Ալիշան, *Սիսական*, Վենետիկ, Մխիթարեան միաբանութեան հրատ., 1893, էջ 130-38. նաեւ՝ Գ. Յովսէփեան, *Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ*, Բ. հրատ., կաթողիկոսարանի հրատ., Անթիլիաս, 1969, էջ 251-96. նաեւ՝ Լ. Խաչիկեան, «Գլաձորեան համալսարանը եւ նրա սաների աւարտական ատենախօսութիւնները», *Գիտական աշխարհութիւններ Երեւանի համալսարանի*, 23:1946, էջ 423-50. նաեւ՝ Լ. Խաչերեան, *Գլաձորի համալսարանը հայ մանկավարժական մրքի զարգացման մէջ, XIII-XIV դդ.*, «Լոյս» հրատ., Երեւան, 1973. նաեւ՝ Նոյնի՝ *Եսայի Նչեցին եւ Գլաձորի համալսարանը*, Լոս Անճելըս, 1988. նաեւ՝ Ա. Աւետիսեան, *Հայկական մանրանկարչութեան Գլաձորի դպրոցը*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1971. նաեւ՝ Ա. Աբրահամեան, *Գլաձորի համալսարանը*, Երեւանի պետական համալսարանի հրատ., Երեւան, 1983. նաեւ՝ Ի. Ղարիբեան, *Գլաձոր*, Երեւանի պետական համալսարանի հրատ., Երեւան, 1983. նաեւ՝ Ս. Արեւշատեան, Ա. Մաթեոսեան, *Գլաձորի համալսարանը միջնադարեան Հայաստանի լուսատրութեան կենտրոն*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1984. նաեւ՝ Ա. Մաթեոսեան, «Գլաձորի համալսարանի ուսումնական ծրագիրը», *Էջմիածին*, ԺԱ-ԺԲ:1984, էջ 46-55. նաեւ Նոյնի՝ «Նոր վկայութիւններ Գլաձորի համալսարանի մասին», *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 4:1984, էջ 20-31. նաեւ՝ Ա. Ղազարոսեան, «Գլաձորի համալսարանի գրիչները եւ ձեռագրերը», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 3:1984, էջ 58-66. նաեւ՝ Տ. Մկրտչեան, *Գլաձորի համալսարանի տեղորոշման նոր վարկած*, «Մուղնի» հրատ., Երեւան, 2016 եւն.:

լուծութեան համար, որոնք յատկապէս կարելոր են, եթէ նկատի ունենանք, որ Աղբերց վանք-Գլաձորի գտնուելու ստորագ տեղն առայժմ անյայտ է: Դրա հետեւանքով գիտական հանրութեանն անձանօթ են մնում նաեւ տեղի հնագիտական, ճարտարապետական-կառուցութեան, վիմագրական տուեալները, ուստի այս տեսանկիւնից մատենագրական վկայութիւնների կարելորութիւնն աւելի է մեծանում:

ԳԼԱԶՈՐԻ ՎԱՆՔԸ ԵՒ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ (ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ)

Գլաձորի համալսարանը հիմնուել է Մշոյ Առաքելոց վանքից Սիւնիք եկած հոգեւորականների միջոցով: Ներսէս Մշեցին, որի դպրոցը 1271ից (իր ուսուցիչ Վարդան Արեւելցու մահից յետոյ) գործում էր Առաքելոց վանքում, տեսնելով, որ շրջակայ մահմեդական ցեղերի ճնշումներն անհնար են դարձնում դպրոցի կանոնաւոր գործունէութիւնը, ուսուցիչների ու աշակերտների հետ 1281ին թողնում է վանքը, անցնում Քաջբերունիք գաւառ, սակայն այնտեղ եւս ապահովութիւն չգտնելով՝ 1282ին գալիս է Վայոց ձոր եւ կեցութեան ու գործունէութեան վայրի համար դիմում Խաղբակեան իշխան Պողոշին: Վերջինս նրան է յատկացնում գաւառի փոքր վանքերից մէկը, որը յիշատակարաններում անուանում է Աղբերց վանք, եւ որի գլխաւոր եկեղեցին կոչուել է Ս. Ստեփանոս Նախավկայ: Վանքը կամ մենաստանը յետագայում աւելի յայտնի է դառնում Գլաձոր անունով: 1284ին Ներսէս Մշեցին այստեղ կնքում է մահկանացուն եւ նրան փոխարինում է իր աշակերտներից Եսայի Նչեցին (ծնունդով Սասունի Նիչ գիւղից), որն էլ համալսարանի ռաբունապետութիւնը վարում է մինչեւ կեանքի վերջը՝ 1338: Դրանից յետոյ նոր ռաբունապետ Տիրատուր Կիլիկեցին համալսարանը տեղափոխում է Օրբէլեան իշխանների հովանաւորութեամբ գործող, նոյն գաւառի Հերմոնի վանքը (համալսարանն այստեղ է մնում մինչեւ 1356՝ Տիրատուր Կիլիկեցու մահը):

Յայտնի է, որ Ներսէս Մշեցու ժամանակ, այսինքն՝ 1282-84ին, Գլաձորում է ուսանել Սիւնեաց ապագայ մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբէլեանը (մահ. 1303): Նորավանքում 1297ին աւարտած իր *Պատմութիւն նահանգին Սիսական* կոթողային աշխատութեան մէջ նա այդ մասին գրում է շատ համառօտ՝ **«վարժեցայ ի կրթարանի աստուածեղէն տառից... առի հրաման յաստուածազգեաց եւ յաշխարհալոյս ռաբունապետէն Ներսիսէ. եւ տիաս խակութեամբ նստայ յաթոռ վարդապետական»**²: Թէ ինչու Օրբէլեանն իր հանգամանակից *Պատմութեան* մէջ որեւէ տեղ չի նշում Աղբերց վանք կամ Գլաձոր անունները, մնում է անհասկանալի: Այնուամենայնիւ, յայտնի է, որ 1303ին Օրբէլեանը Նչեցուն պատուիրել է Եզեկիէլի մարգարէութեան մասին մեկնողական մի երկ գրել, որն աւարտելով ռա-

² Ստեփանոս Օրբէլեան, *Պատմութիւն նահանգին Սիսական*, Տիգրիս, 1910, էջ 478: Այս եւ յաջորդ մէջբերումներում ընդգծումները մերն են - Կ.Մ.:

բունապետը նախ վերջաբանում, ապա եւ առանձին թղթով, մեծարական արտայայտութիւններով դիմում է պատուիրատուին, իսկ նա էլ շնորհակալական գրութեամբ («Պատասխանի շնորհակալութեան տեառն Ստեփաննոսի առ վարդապետն յեսայեայ») փոխադարձաբար փառաբանում է Գլաձորի ընտանապետին, նամակի սկզբում նրան կոչելով «*Յիսուսական համալսարանացն պետք եւ ձիր իմաստից ...*»³:

Հարկ է նշել, որ Գլաձորի համալսարանը Խաղբակեան (Պոռշեան) իշխաններից բացի հովանաւորել են նաեւ Օրբէլեանները: Գլաձորում են ուսանել Ստեփանոս Օրբէլեանին յաջորդած Սիւնեաց մետրոպոլիտները՝ Յովհաննէս Օրբէլը (աթոռակալել է մինչեւ 1324) եւ Ստեփանոս Տարսայիճը (աթոռակալել է մինչեւ 1331), որոնք նաեւ մեծապէս նպաստել են համալսարանի գործունէութեանը: Սակայն հետաքրքրական է, որ 13րդ դարի վերջերից (1290ականներ) Օրբէլեանները բարձր տիպի հոգեւոր դպրոց են հիմնել նաեւ իրենց պատկանող վանքերից մէկում՝ Վերին Նորավանքում: Այս գործում նրանք ներգրաւել են Գլաձորի ուսուցիչներից Դաւթին, որը Ներսէս Մշեցու հետ Մշոյ Առաքելոց վանքից Վայոց ձոր եկած վարդապետներից էր:

Այն փաստը, որ Գլաձորի համալսարանն աջակցութիւն է ստացել Օրբէլեաններից, արձանագրում է նաեւ Նչեցին 1323ին իր ստացած Աւետարանի (Մատենադարան, ձեռ. 6289) յիշատարարանում: Նա նախ գրում է գրչութեան վայրի՝ Գլաձորի մասին, հետեւեալ խօսքերով. «*Բայց տեղի գրութեան սորա եղել ի գաւառիս Սիւնեաց, ի նեղ եւ յանձուկ աւթեանիս*»⁴, որը թերեւս մի ակնարկ է համալսարանի տեղի փոքրութեան մասին: Այնուհետեւ Նչեցին նշում է Օրբէլեան մեծ իշխան Բուրթէլին ու նրա ընտանիքի անդամներին, գովաբանելով նրանց եկեղեցանպաստ գործունէութիւնը, որից յետոյ ներկայացնում է իր եւ համալսարանի սաների նկատմամբ Օրբէլեանների հովանաւորչական վերաբերմունքը. «*...եւ մեք մեր աշակերտաք բազում եւ անթիւ գութս բարեաց գրաք ի սոցանէ, որ զաւարտութիւնս մեր ժողովեցին, եւ ընկալան զմեզ ոչ իբրեւ զաւարտ, այլ իբրեւ յինքեանց հարազատ ծնեալ մանկունս, գթով եւ սիրով զմեր ստրահակութիւնս ընկալան*»⁵: Ուշագրաւ է, որ Նչեցին նաեւ նշում է, թէ այդ շքեղ Աւետարանը (այն նկարազարդել էր շնորհալի Թորոս Տարօնացին) գրչութիւնից յետոյ ընծայել է Հերմոնի վանքին⁶: Յիշատակարանից պարզ

³ Յովսէփեան, էջ 401:

⁴ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, կազմ.՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթեոսեան, Ա. Ղազարոսեան, «Նայիրի» հրատ., Երեւան, 2018, էջ 457:

⁵ Նոյն, էջ 458:

⁶ Յիշատակարանի այդ հատուածը, որտեղ նշուած է՝ «...ընծայեցի զսա Հերմոնի վանաց սուրբ Գրիգորիս», յետագայում ջնջուել էր եւ մենք այն վերականգնել ենք

է դառնում, որ այդ ժամանակ արդէն համալսարանի հովանաւորութիւնն աստիճանաբար անցնում էր Օրբէլեաններին: Իվերջոյ, ինչպէս վերը նշեցինք, 1338ին Նշեցու մահից յետոյ համալսարանը Խաղբակեանների տիրոյթում գտնուող Գլաձորից տեղափոխւում է Օրբէլեանների տարածք՝ նրանց հովանաւորած Հերմոնի վանք: Այս առումով շատ հետաքրքիր է նաեւ 1319ին Հերմոնի վանքում Յովհաննէս գրչի գրած ձեռագրի յիշատակարանը, որտեղ նա նշում է, որ մատեանն ընդօրինակել է **«առ ոպսմեծ վարդապետին Եսայայ»**⁷, ինչը նշանակում է, որ Գլաձորի ռաբունապետը այդ ժամանակ Հերմոնում էր:

Եսայի Նշեցին եւ Ներսէս Մշեցին շնորհ են ստանում Աստուածածնից եւ Յիսուսից, Աւետարան, 1323 թ. մանրանկարիչ Թորոս Տարօնացի (ՄՄ, ձեռ. 6289, էջ 141ա)

Քանի որ ժամանակակիցների կողմից «երկրորդ Աթէնք» պատուանունը ստացած Գլաձորի համալսարանի ուսումնական գործունէութեանը վերաբերող նիւթերը հիմնականում ուսումնասիրուած են, մենք այստեղ միայն շատ համառօտ միջանի արձանագրում կ'անենք: Գլաձորում կար ե՛ւ քահանայական, ե՛ւ վարդապետական լսարան, այստեղից է՛լ համալսարանն անուանումը: Վարդապետական ծրագիրն ընդգրկում էր հոգեւոր եւ աշխարհիկ կրթութեանը վերաբերող առարկաների մի ամբողջ համակարգ: Ուսանողները պարտաւոր էին ուսումնառութեան 7–8 տարիների

վերջերս, յատուկ հետազոտութեան միջոցով (Մատենադարան, ձեռ. 6289, էջ 283բ):

⁷ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ. դար, մասն Ա, էջ 362:

ընթացքում, աստուածաբանություն սովորելուց բացի, տիրապետել «արտաքին», այսինքն՝ աշխարհիկ գիտություններին եւ արուեստներին: Դրանք կոչւում էին «ազատ արուեստներ» կամ գիտություններ, եւ թուով եօթն էին: Առաջին երեքը՝ քերականությունը, ճարտասանությունը եւ տրամաբանությունը, կազմում էին եռեակ, միւս չորսը՝ թուաբանությունը, երաժշտութեան տեսությունը, երկրաչափությունը եւ աստղաբաշխությունը՝ քառեակ գիտությունները:

Ուսումնառութեան շրջանն ավարտելուց յետոյ Գլաճորի համալսարանի շրջանաւարտը հանդէս էր գալիս ատենախօսութեամբ, որից յետոյ նրան շնորհուում էր վարդապետական աստիճան՝ ռաբունապետութեան կողմից ղեկավարուող ու անցկացուող հանդիսատւոր արարողութեամբ: Յայտնի է, որ Գլաճորի համալսարանի 360 շրջանաւարտի Եսայի Նչեցին է վարդապետական աստիճան շնորհել⁸:

Գլաճորի համալսարանի գործունէութիւնը՝ սկզբից մինչեւ վերջ, կապուած է եղել ձեռագիր մատեանների ստեղծման՝ գրչութեան գործի հետ: Այստեղ գրուած մեզ հասած մատեանների թիւը հասնում է շուրջ հինգ տասնեակի: Այդ մատեանների յիշատակարաններում պահպանուած տեղեկութիւններով մենք կազմել ենք Գլաճորի ուսուցիչների եւ սաների անուանացանկը՝ իւրաքանչիւրի մասին համառօտ տեղեկութիւններով, որն ընդգրկում է 73 անուն⁹:

Հայագիտութեան չլուծուած խնդիրներից է այն, որ ժամանակին այդքան մեծ հոշակ վայելած Գլաճորի համալսարանի կամ Աղբերց վանքի ստոյգ վայրն առայժմ անյայտ է, թէեւ այդ մասին եղել են տարբեր ենթադրութիւններ¹⁰: Գլաճորի տեղին թերեւս առաջինն անդրադարձած Ալիշանն իրեն յայտնի տուեալների հիման վրայ հետեւեալ դիտարկումն է կատարել. «*ի բանից առաջնոցն եւ ի լռութենէ յեպոնոց՝ երեւի ի զանխուլ ուրեք ջրաբուղիս վայրի լինել եւ ի բարձու, եւ ի հարկէ ցուրտ ի ձմեռանի*»¹¹: Նա նկատի ունի, որ Աղբերց վանքի անունը սկզբնաղբիւրներում չի պահպանուել ոչ համալսարանի այստեղ հաստատուելուց առաջ, ոչ էլ այստեղից հե-

⁸ Ալիշան, էջ 23. նաեւ՝ Յովսէփեան, էջ 256. նաեւ՝ Ա. Մովսիսեան, *Ուրուագծեր հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան*, «Հայպետումնախրատ» հրատ., Երեւան, 1958, էջ 175:

⁹ Կ. Մաթեոսեան, «Գլաճորի համալսարանի ուսուցիչները եւ սաները», *Բանբեր Մարտնադարանի*, 36:2023, Երեւան, էջ 5-33:

¹⁰ Գլաճորի վանքի տեղորոշման հարցում եղել են որոշ ենթադրութիւններ, ուսումնասիրողների մի մասն այն նոյնացրել է Վայոց ձորի Թանատի կամ Թանահատի վանքի հետ (Աշոտ Աբրահամեան, Իգիթ Ղարիբեան), Եղեգիսից հիւսիս գտնուող «Ճգնատրի քար» («Գէօլում բուլաղ») կոչուող աւերակ վանքի հետ (Գրիգոր Գրիգորեան), Հերմոնի վանքից հիւսիս-արեւմուտք գտնուող Քարեվանի հետ (Տիգրան Մկրտչեան):

¹¹ Ալիշան, էջ 135:

ռանալուց յետոյ, որից ենթադրում է, թէ «անխուլ», այսինքն անյայտ, անլուր, առանձնացած մի տեղում էր: Նաեւ այն կոչում է «ջրաբուլիս վայր», որը հենց Արդերց վանք անուան ստուգաբանութիւնն է՝ «աղբիւր» բառից, ըստ որի տեղանունը մեկնաբանում է որպէս «Աղբիւրների վանք»:

Այդեօ՞ք Ս. Ստեփանոսի անունով եկեղեցի ունեցող այդ փոքր վանքը հնուց ի վեր այդ անունն ունէր, թէ՞ Մշոյ Առաքելոց վանքից այստեղ եկածներն այն այդպէս կոչեցին՝ դժուար է ասել: Յամենայն դէպս, թուում է, որ հին, ավանդական անունն այդքան շուտ եւ հեշտութեամբ իր տեղը չէր զիջի մէկ այլ՝ նոր անուան, որն էր Գլաձորը: Այն առաջին անգամ յիշատակում է 1291ին, որպէս Աղբերց վանքի մականուն՝ **«ի մենաստանս, որ կոչի Աղբերց վանք եւ մականուն՝ Գլաձոր...»**¹², բայց որը յետոյ տիրապետող է դառնում:

Աղբերց վանք անուան «աղբիւր» բառից ծագելու առնչութեամբ հետաքրքրական է Մկրտիչ Թեղենացու 1302ի յիշատակարանի մի հատուածը՝ Նչեցու մասին, որտեղ ասում է՝ **«Եւ զամենայն եկեալսն առ ինքն յաստուածայինն ուղղէր ճանապարհի, աղբիւրաբար բխելով զՀոգւոյն Սրբոյ վարդապետութիւնս ի լսելիս աշակերտելոցն»**¹³:

Գլաձորի յաջորդ խոշոր հետազօտողը՝ Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանը, հետեւեալ կարծիքն է յայտնում՝ **«Գլաձորը վանք չէր սովորական մարքով, ինչպէս Կեչառոյքն էր, Գեղարդը եւ այլն, ուր նոյնպէս վարդապետներ կային եւ որոնք աշակերտներ ունէին, այլ գերազանցօրէն դպրոց: Այստեղ գալիս էին միայն ուսանելու եւ կարարելագործուելու համար»**¹⁴: Անշուշտ այն նաեւ վանք էր, ընդ որում, յիշատակարաններում յաճախ կոչում է մենաստան, որն ունէր իր եկեղեցին, հաւանաբար նաեւ մատուռներ, բայց նաեւ՝ առանձին դրոցական շէնք կամ «դպրատուն», որը երեւում է յիշատակարաններից:

ԱՂԲԵՐՑ ՎԱՆՔ-ԳԼԱԶՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԻԻՍԱԿ

Աղբերց վանք-Գլաձորի վերաբերեալ սկզբնաղբիւրներում վկայուած տուեալներն ամբողջացնող ստորեւ ներկայացուող աղիւսակը թոյլ է տալիս տեսնել, թէ ո՞ր թուականներին եւ ինչպիսի՞ անուններով է յիշատակում վանքը, որո՞նք են այստեղ յիշատակուող եկեղեցիները եւ սրբութիւնները, ինչպիսի՞ լրացուցիչ բնութագրումներ են տրուում վանքին եւ համալսարանին:

¹² Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԳ. դար, կազմ.՝ Ա. Մաթեոսեան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1984, էջ 663:

¹³ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ. դար, մասն Ա, էջ 20:

¹⁴ Յովսէփեան, էջ 255-56:

Աղիւսակը կազմուած է հիմնականում յիշատակարանային նիւթի հիման վրայ, որոշակի սկզբունքով. առաջին սիւնակը ներկայացնում է աղբիւրագիտական ամփոփ հիմքը՝ յիշատակութեան թուականը, հեղինակի անունը եւ համառոտագրուած սկզբնաղբիւրը, միւս սիւնակներում ներկայացուածները բառացի մէջբերումներ են համապատասխան աղբիւրից: Քանի որ տեղավայրը յիշատակում է երկու անունով՝ Աղբերց վանք եւ Գլաձոր, դրանք ներկայացում են առանձին սիւնակներով, որին յաջորդում է տեղի գլխաւոր եկեղեցու եւ միւս սրբութիւնների յիշատակութեան սիւնակը: Վերջին սիւնակում տեղ են գտել սկզբնաղբիւրներում Գլաձորին տրուող զանազան բնութագրումները (որոնց մէջ յատկապէս կարեւոր են այն որպէս համալսարան ներկայացնող նշումները) եւ տեղագրական ակնարկները:

թուական, գրիչ, աղբիւր	Աղբերց վանք	Գլաձոր	եկեղեցու անուն	այլ բնութագրում- ներ-
1283-1284, Մատթէոս Կիլիկեցի ¹⁵	«Որոյ եկեալ յայս գաւառի, Որում անուն Վայձոր կոչի... Ի յԱղբերց վանս մենաստա նի»			«Հուպ ի շիրիմըն Սիւնեցի... Յերկրորդ Աթէնս պանծալի»
1291, Յովհաննէս ¹⁶	«Ի մենաստա նս, որ կոչի Աղբերց վանս...»	«...եւ մականուն՝ Գլաձոր...»	«ընդ հովանեաւ Սրբոյն Ստեփանն ոսի»	
1297, Ստեփանոս Օրբէլեան ¹⁷				«...վարժեցայ ի կրթարանի աստուածեղէն տաղից»
1298, Մկրտիչ Թեղենացի ¹⁸	«Ի յԱղբերց	«Ի մենաստանիս	«ընդ հովանեաւ	«Հուպ ի շիրիմն Սիւնեցի...

¹⁵ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԳ. դար, էջ 552:

¹⁶ Նոյն, էջ 663:

¹⁷ Օրբէլեան, էջ 478

¹⁸ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԳ. դար, էջ 823, 824:

	վանս մենաստա նի»	Գլածորիս»	Սուրբ Ստեփանո սին»	Յերկրորդ Աթենս պանծալի»
1298, Յովհաննէս ¹⁹		«ի վանս Գլածոր»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Նախավկ այիս»	
1302, Մկրտիչ Թեղենացի ²⁰		«ի գերահոջակ ովստն Գլածոր անուանեալ...»		«...որ է երկրորդ Աթենս»
1303, Մխիթար վրդ. ²¹		«յանապատիս Գայլիծոր անուանելոյ»		
1303, Ստեփանոս Օրբելեան (նամակ Եսայի Նշեցուն) ²²				«Յիսուսական համալսարանա ցն պետ...»
1304, Ոսկան վրդ. ²³		«ի վանս Գլածոր»	«Սուրբ Ստեփանո սին»	«ի դաստիարակու թեան Հայոց դպրոցի Եսայի վարդապետին»
1307, Պօղոս Կիլիկեցի ²⁴		«ի վանս Գլածոր»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանո սին...»	«որ է երկրորդ Աթենս եւ մայր ամենայն իմաստից»
1309, Տիրատուր Կիլիկեցի ²⁵		«ի մեծ դպրատանս, որ կոչի Գայլիծոր»		
1313, Պօղոս Կիլիկեցի ²⁶		«ի մեծ մենաստանիս,	«ի դրան Սուրբ	

¹⁹ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԳ. դար, էջ 825:

²⁰ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԳ. դար, մասն Ա., էջ 20:

²¹ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԳ. դար, մասն Ա., էջ 42:

²² Յովսեփեան, էջ 401:

²³ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԳ. դար, մասն Ա., էջ 71-72:

²⁴ Նոյն, էջ 135:

²⁵ Նոյն, էջ 156:

		որ Գլաձոր յորջորջի»	Նախավկ այիս»	
1313, Առաքել Հաղբատեցի ²⁷			«ընդ հովանեաւ Սուրբ Նախավկ այիս»	
1314, Պօղոս Կիլիկեցի ²⁸		«ի վանս Գլաձոր»		
1314, Մխիթար Երզնկացի ²⁹		«ի տեղիս, որ կոչի Գլաձոր»,	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանո սիս»	«...գնալով մայրն իմաստից Գլաձոր», «...Յիմաստից տուն Գլաձորիս»,
1317-18, Սարգիս ³⁰		«յանապատս Գլաձոր»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանո սի»	
1318, Եփրեմ ³¹		«ի վանս Գլաձոր»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանո սի»	
1318, Յակոբ Թազորցի ³²		«ի հրեշտակաբն ակ մենաստանիս, որ կոչի Գլաձոր»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանո սի եւ կենսակիր աստուած աբարձ սուրբ նշանիս,	«...երկրորդ Աթէնս եւ մայրաքաղաք ամենայն իմաստից...»

²⁶ Նոյն, էջ 232:

²⁷ Նոյն, էջ 234:

²⁸ Նոյն, էջ 251:

²⁹ Նոյն, էջ 255-57:

³⁰ Նոյն, էջ 318:

³¹ Նոյն, էջ 359:

³² Նոյն, էջ 360:

			որ ճշմարիտ ի կենաց փայտէն, եւ դամբարա նի սուրբ վարդապե տին Ներսէսի»	
1321, Կիրոն վրդ. ³³		«ի հռչակաւոր եւ սուրբ մենաստան համալսարան իս Գլաձորոյ»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանո սի»	
1321, Վարդան ³⁴		«ի վանս Գլաձոր»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուած ածնի եւ Սուրբ Ստեփանո սիս»	
1321, Անանուն ³⁵		«ի մենաստանս Գլաձոր	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանո սիս եւ այլ աստուածը նկալ սուրբ նշանիս»	
1323, Եսայի Նչեցի ³⁶				«Տեղի գրութեան սորա եղեւ ի գաւառիս Սիւնեաց, ի նեղ եւ եանձուկ աւթեանիս»
1325, Թորոս ³⁷		«ի վանս Գլաձոր»	«ընդ հովանեաւ	

³³ Նոյն, էջ 412:

³⁴ Նոյն, էջ 413:

³⁵ Նոյն, էջ 415:

³⁶ Նոյն, էջ 457:

³⁷ Նոյն, էջ 414 (ՄՄ 560):

			Սուրբ ովստիս Ստեփանո սի»	
1328, Առաքել Հաղբատեցի ³⁸	«... յոր կոչի Աղբերց վանք»	«ի վանս Գլաձոր...»	«ընդ հովանեաւ Սուրբ Նախավկ ային եւ Սուրբ Գրիգորիս »	«Խաղբակեանց ն Պոռշայ եւ իւրոցն, որք են ժառանգ հայրենի տանն իւրեանց... որք են տէր եւ իշխեցող սուրբ մենաստանիս եւ տանս դպրոցական ժողովելոց»
1332, Ներսէս Տարօնացի ³⁹		«ի վանքն Գայլեձոր», «գնացի... ի Գայլիձորն»		
1334, Յունան ⁴⁰		«ի յանապատիս մեծափառ Գայլիձոր կոչեցեալ»	«ընդ հովանեաւ Սրբոյն Ստեփանո սի Նախավկ այի»	
1335, Գրիգոր փ. ⁴¹		«ի գաւառիս Վայոց ձոր, բարձրադիտա կ մենաստանիս Գլաձոր, որ եանհմուտ եւ գնչու արանց Գայլաձոր ասի»		
1337, Եփրեմ ⁴²	«ի սուրբ	«...որ	«ընդ	

³⁸ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ. դար, մասն Բ, կազմ.՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթեոսեան, Ա. Ղազարոսեան, Մատենադարանի հրատ., Երեւան, 2020, էջ 28-29:

³⁹ Նոյն, էջ 133-134:

⁴⁰ Նոյն, էջ 179:

⁴¹ Նոյն, էջ 210:

	դարանոցս , ի վանս Աղբեր...»	մակագրեալ կոջի Գլածոր»	հովանեաւ Նախավկ այիս եւ այլ սրբոց նշխարաց ս»	
1337, Աագստէր քի. ⁴³		«ի Գայլիծորին»		
Անթուական Կարապետ Տոսպեցի ⁴⁴		«ի մենաստանն Գլածոր»		
Անթուական, Յովհաննէս Քոնեցի ⁴⁵				«Արդ ես՝ Յոհան Քոնեցի... պարապեալ էի ի համալսարանն մեծ վարդապետին Յիսափ» «ի գիւղաքաղաքն Քոնայ... Ժողովեալք էին բազում վարդապետք, աշակերտակից ք իմ ի միում համալսարանի»
Անթուական, Յաւելում Վարդան Արեւելցու Աշխարհա- ցոյցում ⁴⁶		«Վայոց ձոր Եղեգեաց ձորն է, ուր կայ կենսաբեր Սուրբ Նշանն եւ Գայլոյծոր,		

⁴² Նոյն, էջ 276:

⁴³ Նոյն, էջ 275:

⁴⁴ Նոյն, էջ 303:

⁴⁵ Կղեմէս Գալանոս, *Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հոռվմայ, հպր. 1, Հոռմ, 1650, էջ 518-19:*

⁴⁶ Վարդան, Վարդապետ, *Աշխարհացոյց, քննական հրատ.*՝ Հ. Պէրպէրեան, Փարիզ, 1960, էջ 15:

		որ արթուն է եւ վարժարան սուրբ վարդապետացն մերոց...»		
Անթուական, Անանուն, (չափածոյի հատուած) ⁴⁷		«որ Գլածոր կոչի անուամբ»		«Յամենագով սուրբ մենարան...Անդ ուր կայ գանձ անապական, Կարապետին սուրբ գերեզման»

ԱՂԲԵՐՑ ՎԱՆՔ-ԳԼԱՁՈՐԻ ՄԱՍԻՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս տեսնում ենք աղիսականը պարունակում է 33 վկայութիւն, որոնցից միայն 4ն են անթուական (նշուած են վերջում), բայց բոլորն էլ գրուած են Աղբերց վանք-Գլածորի գործունէութեան շրջանում⁴⁸: Այժմ տեսնենք, թէ ինչ արդիւնքների եւ եզրայանգումների է բերում ներկայացուած տուեալների վերլուծութիւնը:

ա. Աղբերց վանք-Գլածորի մասին աղբիւրներում յիշատակութեան թուականներն են՝ 1283-1337: Սա չի նշանակում, որ Գլածորի համալսարանի գործունէութեան ժամանակի մասին մինչեւ այժմ հայագիտութեան մէջ ընդունուած 1282--1338 թուականները պէտք է վերանայուեն: Վայոց ձորում համալսարանի հաստատման 1282 թուականը՝ Մխիթար Սասնեցու վարքի եւ ձեռագրական այլ տուեալների միջոցով ժամանակին ճշտել է Արտաշէս Մաթեոսեանը⁴⁹, իսկ Գլածորում համալսարանի գործունէութիւնը դադարել է Եսայի Նչեցու մահից յետոյ, որը տեղի է ունեցել

⁴⁷ Ալիշան, էջ 135:

⁴⁸ Աղիսականը չենք ներառել Գլածորի անուան երկու յիշատակութիւն, քանի որ նրանք ուշ շրջանից են: Առաջինը *Յայսմաւորքում* մոծուած Ներսէս Մշեցու մահուան մասին վկայութիւնն է, նշուած Փետրուարի 6ին՝ «*Յայսմ ատուր հանգեաւ ի Քրիստոս մեծ եւ անուանի վարդապետն մեր Ներսէս՝ ի վանսն Գլածորոյ էՃԼԳ (1284) թըականիս մերոյ*» (*Յայսմաւորք*, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 358), երկրորդը, *Յայսմաւորքից* օգտուած Ժէ. դարի կէսերի հեղինակ Յակոբ Սսեցու՝ Հայոց վարդապետներին նուիրուած չափածոյ երկն է («Շարադրութիւն վարդապետաց Հայոց ի Փօշայ հետէ ոտիւ չափեալ»), որտեղ Ներսէս Մշեցուն է նուիրուած հետեւեալ քառատողը. «*Րարուն Ներսէս Տարան Մշաց./ Գիտէր զլեզու եւ ժամ Յունաց./ Ի փեղրվար վեցըն գրած./ Ի Գլածոր կա նա թաղած*» (Յ. Քիւրտեան, «Յակոբ երէց Սսեցի տաղասաց», *Սիոն*, 10:1965, էջ 364):

⁴⁹ Ա. Մաթեոսեան, «Յիրաւի ե՛րբ եւ որտե՛ղ է հիմնադրուել Գլածորի համալսարանը», *Գարուն*, 7:1980, էջ 56-57. նաեւ՝ Ա. Արեւշատեան, Ա. Մաթեոսեան, էջ 10-12:

1338ին⁵⁰ եւ հենց այդ ժամանակ էլ յաջորդ րաբունապետ Տիրատուր Կիլիկեցու գլխատրութեամբ համալսարանը տեղափոխուել է Վայոց ձորի Հերմոնի վանք⁵¹:

բ. Վայոց ձորում հաստատուելու առաջին շրջանում յիշատակուել է միայն Աղբերց վանք անունը՝ սկսած Մատթէոս Կիլիկեցուն պատկանող առաջին վկայութիւնից (1283-1284): Այդ անունը յիշատակարաններում յաջորդաբար նշուել է 1291ին, ապա՝ 1298ին, ընդ որում գրիչ Մկրտիչ Թեղեհացին նոյնութեամբ պատճենել է Մատթէոս Կիլիկեցու յիշատակարանի համապատասխան հատուածը: Յաջորդ վկայութիւնը 1328ից է: Եւ վերջապէս այդ անունը՝ փոքրիկ փոփոխութեամբ («ի վանս Աղբեր...») նշում է 1337ին: Այսպիսով Աղբերց վանք անունը պահպանուած սկզբնաղբիւրում յիշում է ընդամենը **5** անգամ:

գ. «Գլաձոր» տեղանունն առաջին անգամ յիշվում է 1291ին եւ այդ վկայութեան մէջ ընդգծվում է, որ այն Աղբերց վանքի համար կիրառուել է որպէս երկրորդ անուն կամ մականուն՝ **«ի մենաստանս, որ կոչի Աղբերց վանս եւ մականուն՝ Գլաձոր...»**: Դրանից յետոյ, սակայն, այդ անունը գերիշխող է դառնում եւ որպէս Գլաձորի վանք կամ մենաստան յիշատակուել է **27** սկզբնաղբիւրում՝ ընդհուպ մինչեւ 1337:

դ. Գլաձոր անուանուն ունեցել է **«Գայլիձոր»** տարբերակը (1303, 1332, 1334, 1337), մէկ անգամ կոչւում է «Գալիձոր» (1309), բայց դրանց վերաբերեալ ուշագրաւ պարզաբանում է անում գրիչ Գրիգոր քահանան (1338) նշելով՝ **«ի գաւառիս Վայոց ձոր, բարձրադիպակ մենաստանիս Գլաձոր, որ յանհմուր եւ գնչու արանց Գայլաձոր ասի»**: Այսինքն «Գայլիձոր» տարբերակը եղել է բարբառային, ժողովրդախօսական անուանում:

ե. Գլաձորի եկեղեցին կոչուել է Ս. Ստեփանոս Նախավկայի անունով, որի յիշատակութիւնն առաջին անգամ տեսնում ենք 1291ին: Աղբիւրներում կամ նշում է **«Սուրբ Ստեփանոս»** (1291, 1298, 1304, 1307, 1314, 1317, 1318, 1321, 1325) կամ **«Սուրբ Նախավկա»** (1298, 1313, 1328, 1337), եւ միայն Հունան գրիչն է 1334 նշում եկեղեցու անունը զոյգ բաղադրիչով՝ **«ընդ հովանեաւ Սրբոյն Ստեփանոսի Նախավկայի»**:

⁵⁰ Եսայի Նչեցու մահուան թուականը նշել է Սամուէլ Անեցու *Ժամանակագրութեան* շարունակողներից մէկը՝ **«22Է (1338) վախճանեցաւ սուրբ վարդապետն Եսայի»** (Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, *Ժամանակագրութիւն*, աշխատ.՝ Կ. Մաթեոսեանի, «Նայիրի» հրատ., Երեւան, 2014, էջ 27):

⁵¹ 1338ին Հերմոնի վանքում ընդօրինակուած մի ձեռագրի (Յաղագս երկնային քահանայապետութեանց) գրիչ Գրիգորը յիշատակարանում նշում է. **«ի վարժապետութեան ընդհանուր Հայկազեանս սեռի, երջանկի մեծի եւ երիցս երանեալ հռետորի Տիրապուր առձայնելոյ, առ որ կամք դեգերեալ ի վարժս կրթութեան»**, որից երեւում է, որ խօսքը Գլաձորի համալսարանի անմիջական շարունակութեան մասին է (*Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ*, ԺԴ դար, մասն Բ, էջ 309):

գ. Սկզբնաղբիւրներում Գլածորը **«վանք»** կոչուելուց բացի (13 նշում), առաւել յաճախ յիշում է որպէս **«մենաստան»**, սկսած պահպանուած առաջին յիշատակութիւններից՝ «Ի յԱղբերց վանս մենաստանի» (1283), «ի մենաստանս, որ կոչի Աղբերց վանք...» (1291): Յետագայում այդ բնորոշումը տեսնում ենք եւս **7** յիշատակութեան մէջ (1298, 1313, 1318, 1321 (2), 1335 եւ մէկ անթուական):

է. **«Մենաստան»** անուանումից բացի Գլածորի վանքը կոչում է նաեւ **«անապատ»** (1303, 1317, 1334), **«ուխտ»**՝ «ի գերահոջակ ուխտն Գլածոր անուանեալ...» (1302), «ընդ հովանեաւ Սուրբ ուխտիս Ստեփանոսի» (1325): Յիշատակարաններում մէկական օրինակ ունենք, երբ այն կոչում է **«դպրատուն»** եւ **«համալսարան»**: Տիրատուր Կիլիկեցին 1309ին գրում է՝ **«ի մեծ դպրատանս, որ կոչի Գալիծոր»**, իսկ 1321ին՝ Կիւրոն վարդապետը՝ «ի հոջակաւոր եւ սուրբ **մենաստան համալսարանիս** Գլածորոյ»: Վարդան Արեւելցու *Աշխարհացոյցում*՝ Գլածորի գործունէութեան շրջանում (մինչեւ 1338) կատարուած յաւելման մէջ վանքի մասին ասում է՝ **«որ աթոռն է եւ վարժարան** սուրբ վարդապետացն մերոց...»:

ը. Գլածորում Ս. Ստեփանոս Նախավկայից բացի մէկ անգամ յիշատակում է նաեւ Ս. Աստուածածին՝ Վարդան գրչի 1321ի յիշատակարանում. **«ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի եւ Սուրբ Ստեփանոսի»**: Գրականութեան մէջ ընդունուած է այն համարել Գլածորի երկրորդ եկեղեցին: Բայց նկատի ունենալով, որ տուեալ յիշատակարանում այն նշուած է Ս. Ստեփանոսի անունից առաջ եւ գլածորեան որեւէ այլ աղբիւրում չի յիշատակում, կարելի է ենթադրել, որ Վարդան գրիչը նկատի է ունեցել Ս. Ստեփանոս եկեղեցու աւագ խորանը, քանի որ հայկական եկեղեցիներում աւագ խորանը սովորաբար նուիրուած է լինում Ս. Աստուածածին: Բայց աւելի հաւանական է, որ այդ անունը տալով գրիչը անուանակիր որեւէ կառոյց նկատի չի ունեցել, այլ նշել է հենց Մարիամ Աստուածածին՝ որպէս հովանաւոր սուրբ (դժուար թէ Գլածորում այդ անուամբ եկեղեցի լինելու դէպքում ուրիշ ոչ մի գրիչ այն չիշատակէր):

թ. Ս. Ստեփանոս Նախավկայից բացի մէկ այլ եկեղեցու անուն յիշատակում է Առաքել Հաղբատեցին 1328ին՝ **«ընդ հովանեաւ Սուրբ Նախավկային եւ Սուրբ Գրիգորիս»**: Կարելի է ենթադրել, որ Գլածորում Ս. Գրիգոր անունով մի մատուռ է եղել կամ սրբի մասունք, բայց քանի որ սա այդ մասին միակ յիշատակութիւնն է (դժուար թէ միւս գրիչներն այն չիշատակէին), աւելի հաւանական է, որ այստեղ նշուած է Գլածորից ոչ շատ հեռու գտնուող Հերմոնի վանքի Ս. Գրիգոր գլխաւոր եկեղեցին, որի հետ այդ շրջանում համալսարանը սերտ կապերի մէջ էր, եւ Եսայի Նչեցին էլ երբեմն լինում էր այնտեղ:

ժ. Անյայտ հեղինակի մի անթուական չափածոյ երկում, որը հաւանաբար ծօնուած է Գլածորի եւ Վերին Նորավանքի Դաւիթ թաբունապետին, Գլածորի մասին ասում է՝ «Յամենագով սուրբ մենարան.../Անդ, ուր կայ

գանձ անապական, /**Կարապետին սուրբ գերեզման**»։ Որեւէ այլ աղբիւր Գլաձորում Յովհաննէս Մկրտչին (Սուրբ Կարապետ) վերաբերող տեղեկութիւն չի պահպանել, առաւել եւս անհաւանական է նրա կարծեցեալ «գերեզմանի» մասին պնդումը։ Հնարաւոր է, որ այստեղ գործ ունենք ինչ-որ թիւրիմացութեան հետ։

ժա. Գլաձորում եղած սրբութիւնների մասին արժէքաւոր է 1318ին Յակոբ Թագորցու յիշատակարանը, որտեղ նա նշում է Քրիստոսի խաչափայտի մասունքով սուրբ նշանի եւ Ներսէս Մշեցու դամբարանի մասին (*«ընդ հովանեաւ Սուրբ Սրբեփանոսի եւ կենսակիր աստուածաբարձ սուրբ նշանիս, որ ճշմարիտ ի կենաց փայտէն, եւ դամբարանի սուրբ վարդապետին Ներսէսի»*)։ Սուրբ նշանը յիշատակւում է նաեւ 1321ին՝ *«ընդ հովանեաւ Սուրբ Սրբեփանոսիս եւ այլ աստուածընկալ սուրբ նշանիս»*։ Իսկ Եփրէմ գրիչը 1337ի նշում է սրբերի նշխարների մասին՝ *«ընդ հովանեաւ Նախավկայիս եւ այլ սրբոց նշխարացս»*։

ժբ. Գլաձորը յիշատակարաններում ուրոյն բնութագրում ունի՝ **«Երկրորդ Աթէնք»**, որը հայկական վանքերի կամ դպրոցների առնչութեամբ նախկինում չի հանդիպում։ Հետաքրքրական է, որ այն առկայ է Աղբերց վանքից մեզ հասած առաջին իսկ յիշատակարանում (1283-84), գրիչ Մատթէոս Կիլիկեցի՝ «յերկրորդ Աթէնս պանծալի»։ Այն նոյնութեամբ պատճէնել է Մկրտիչ Թեղենացին՝ 1298ին, իսկ 1304ին արդէն ինքնուրոյն ձեւակերպում է տուել՝ *«ի գերահռչակ ուխտն Գլաձոր անուանեալ, որ է երկրորդ Աթէնս»*։ 1307ին Պօղոս Կիլիկեցին Գլաձորի մասին գրում է՝ *«որ է երկրորդ Աթէնս եւ մայր ամենայն իմաստից»*։ Սոյն բնութագրման վերջին օրինակը պատկանում է Յակոբ Թագորցուն՝ 1318ին. *«...երկրորդ Աթէնս եւ մայրաքաղաք ամենայն իմաստից...»*։ Գլաձորը «մայր իմաստից» եւ «իմաստից տուն» է կոչւում Մխիթար Երզնկացին (1314)։ Հաւանաբար համալսարանը «Երկրորդ Աթէնք» պատուանունը ստացել է նրա հիմնադիր րաբունապետ Ներսէս Մշեցու՝ յունական դպրութեանը քաջաձանօթ լինելու եւ դրա սկզբունքներն իր դպրոցում կիրառելու պատճառով։ Ներսէսի վարքում նրա մասին ասում է. *«էր նա կարի քաջ վարժեալ ի գիր իստմն Ինաց եւ սերտ գիրեր զլեզուն Հռոմոնց եւ գերիցութիւն նոցա»*⁵²։

ժգ. Գլաձորի էական բնութագրիչն այս հաստատութեան **«համալսարան»** կոչուելն է։ Առաջին անգամ այն տեսնում ենք Ստեփանոս Օրբէլեանի՝ Եսայի Նշեցուն հասցեագրած թղթում (1303), որտեղ նա վերջինիս կոչում է **«Յիսուսական համալսարանացն պետ...»**։ Այստեղ բառի կիրառումը յոգնակի թուով հակուած ենք բացատրելու Գլաձորում միաժամանակ քահանայական եւ վարդապետական կրթութեան զոյգ լսարանների գոյութեամբ։ Յիշատակարաններում այդ անունը հանդիպում է մէկ ան-

⁵² Յայսմաւորք, էջ 358։

գամ՝ Կիւրոն վարդապետի մօտ (1321)՝ «ի հռչակաւոր եւ սուրբ **մենաստան համալսարանիս Գլաճորոյ**»։ Եւ վերջապէս, Գլաճորի վարդապետներից Յովհաննէս Քոնեցին, որը յետոյ կաթողիկ եկեղեցու դաւանանքն ընդունեց, նշում է, որ ժամանակին ուսանել է Նչեցու համալսարանում՝ «...պարապեալ էի **ի համալսարանն մեծ վարդապետին Յիսաի**», ապա անելացնում, որ Քոնայի վանքում իրեն են միացել համալսարանի իր ուսումնակից վարդապետներից շատերը՝ «ի գիւղաքաղաքն Քոնայ... ժողովեալք էին բազում վարդապետք, աշակերտակիցք իմ ի միում համալսարանի»։

Ժդ. Գլաճորի վանքի ճարտարապետական կառուցուածքի մասին ուշագրաւ ակնարկ կայ Առաքել Հաղբատեցու 1328ի յիշատակարանում, որտեղ նա նշելով Խաղբակեան իշխանների՝ տեղի հայրենատէրերը լինելու հանգամանքը, գրում է. «...որք են տէր եւ իշխեցող **սուրբ մենաստանիս եւ տանս դպրոցական ժողովելոց**»։ Այսինքն, այստեղ պայմանականօրէն կարելի է առանձնացնել կառոյցների երկու խումբ՝ բուն մենաստանը եւ ժողովուած դպրոցականների տունը, կամ, այլ կերպ ասած՝ համալսարանը։ Երկրորդի առնչութեամբ տեղին է յիշել նաեւ Տիրատուր Կիլիկեցու «մեծ դպրատուն» եւ Մխիթար Երզնկացու «իմաստից տուն» (1314) արտայայտութիւնները։

Ժե. Աղբերց վանք-Գլաճորի մասին տեղագրական առաջին նշումը, որը պահպանուել է Մատթէոս Կիլիկեցու յիշատակարանում (1283-84), արձանագրում է վանքի՝ Ստեփանոս Սիւնեցու շիրմին մօտ գտնուելը (յիշատակարանի այդ հատուածը նոյնութեամբ պատճէնել է Մկրտիչ Թեղենացին 1298ին)՝ «Որոյ եկեալ յայս գաւառի, /Որում անուն Վայճոր կոչի.../ Ի յԱղբերց վանս մենաստանի/ Հուպ ի շիրիմնն Սիւնեցի...»։ Ինչպէս յայտնի է Ստեփանոս Օրբէլեանի Պապմոթիւնից, Ը. դարում սպանուած եւ սրբադասուած Ստեփանոս Սիւնեցին յուղարկաւորուել է Վայոց ձորի Թանատի կամ Թանահատի վանքում, ուստի Մատթէոս Կիլիկեցու խօսքերից ելնելով ուսումնասիրողների մի մասը Աղբերց վանք-Գլաճորը նոյնացրել են այդ վանքի հետ։ Սակայն հեռաւոր Կիլիկիայից Սիւնիք եկած Մատթէոսի խօսքերն իրականում արտայայտում են նրա տպաւորութիւնն այդ գաւառից, որտեղ նրան յայտնի ամենանշանաւոր սրբազան վայրը Ստեփանոս Սիւնեցու շիրմին էր, ուստի Աղբերց վանքի տեղն էլ նշում է ըստ այդ կողմնորոշիչի, որ այն Սիւնեցու գերեզմանի մօտ՝ նոյն գաւառում է գտնուում։ Իրականում Գլաճորը եւ Թանատը տարբեր վանքեր են, որն ապացուցւում է բազմաթիւ փաստերով⁵³։

⁵³ Գլաճորի եւ Թանատի նոյնացման տեսակէտը պաշտպանող հնագէտ Իգիթ Ղարիբեանի գրքում, որը գրուել է Թանատի վանքի պեղումներից յետոյ, նրա բերած 105 մեծ ու փոքր վիմագրերում ոչ միայն չեն հանդիպում Աղբերց վանք կամ Գլաճոր տեղանունները, այլեւ չկայ Գլաճորի երկարամեայ ռաբունապետ Եսայի Նչեցու յիշատակութիւնը, որը նշում է Գլաճորի գրեթէ բոլոր ձեռագրերում (Ղարիբեան, էջ 105-76)։ Իսկ Գլաճորի յիշատակարաններում երբեք չի յիշա-

Ժգ. Գլաճորի մասին տեղագրական մէկ այլ նշում Վարդան Արեւելցու Աշխարհացոյցում կատարուած յաւելման մէջ է՝ «Վայոց ձոր Եղեգեաց ձորն է, ուր կայ կենսաբեր Սուրբ Նշանն եւ **Գայլոյձոր, որ աթոռն է եւ վարժարան սուրբ վարդապետացն մերոց...**»: Ըստ էութեան «Եղեգեաց ձորը» Վայոց ձոր գաւառի մէկ այլ անուանումն է, որտեղ առաջնութիւնը տրուած է Եղեգիս գետին եւ նկատի են առնուած նրա աւազանն ու յարակից տարածքները:

Ժէ. Գլաճորի վերաբերեալ տեղագրական ակնարկ կայ նաեւ Գրիգոր Գրչի 1335ի յիշատակարանում՝ «ի գաւառիս Վայոց ձոր, բարձրադիրակ մենաստանիս **Գլաճոր...**»: Սա նշանակում է, որ այն վանքը բարձրադիր տեղում է եղել:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Աղբերց վանք-Գլաճորի մասին յիշատակութիւնների մասին վերը ներկայացուած աղիւսակի տուեալները թոյլ տուեցին մի շարք արձանագրումներ եւ եզրայանգումներ կատարել, որոնք ամփոփեցինք 17 կէտերում: Դրանք կարող են օգտակար լինել Գլաճորի պատմութեան տարբեր հարցերի յետագայ ուսումնասիրութեան համար:

Ուշագրաւ է յատկապէս վանքի կառուցուածքի մասին Առաքել Հաղբատեցու 1328ի յիշատակարանում տեղ գտած ակնարկն, ըստ որի Գլաճորում եղել է կառոյցների երկու հիմնական խումբ՝ բուն մենաստանը եւ դպրոցականների ժողովման տունը կամ համալսարանը (վերջինս Տիրատուր Կիլիկեցին կոչում է «մեծ դպրատուն»):

Տեղագրական առումով առկայ տուեալները վկայում են, որ Գլաճորը գտնուել է Եղեգիս գետի աւազանում, բարձրադիր վայրում, որտեղ աղբիւրներ են եղել: Մինչեւ Ներսէս Մշեցու՝ աշակերտների հետ 1282ին այնտեղ հաստատուելը, Ս. Ստեփանոս Նախավկայ եկեղեցիով Աղբերց վանքն առանձնապէս յայտնի չի եղել, սկզբնաղբիւրներում չի յիշատակուում: Դրանից որոշ ժամանակ անց այն անելի շատ յայտնի է դարձել Գլաճոր անունով՝ որպէս վանք եւ համալսարան:

տակում Թանահատ կամ Թանատ անունը: Այստեղ ընդամէնը արտաքնապէս նման մէկ նման բան կա՝ «Սուրբ Ստեփանոս» անունը, որը Թանատի դէպքում վերաբերում է Ստեփանոս Սիւնեցուն (եկեղեցու շինարարական վիմագրում նշում է «Շնացեալ ս(ուր)բ եկեղեցիս՝ բնակարան փառացն Ա(ստուծոյ) եւ **յարկ սրբոյն Ստեփանոսի...**», մէկ այլ վիմագրում՝ որպէս նուիրատուութեան վայր՝ «**Սբ Ստեփանոսի գերեզմանիս**» (Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ III, Վայոց ձոր, Եղեգնաձորի եւ Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմ.՝ Ս. Գ. Բարխուդարեան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1967, էջ 74, 80): Իսկ Աղբերց վանքի եկեղեցին համաքրիստոնէական Ս. Ստեփանոս Նախավկայի անունով էր: Աղբերց վանք Գլաճորը բազմիցս կոչում է «մենաստան», Թանատը՝ ոչ մի անգամ եւն.:

Աղբերց վանք-Գլաձորը եւ Հերմոնի վանքը սերտ յարաբերութիւններ են ունեցել դեռ 1310-20ականներին, իսկ 1338ին Եսայի Նչեցու մահից յետոյ համալսարանը տեղափոխուել է Հերմոն: Վերջինիս գլխավոր եկեղեցու՝ Ս. Գրիգորի յիշատակութիւնը Գլաձորում գրուած մի ձեռագրում եւ որոշ այլ հանգամանքներ թոյլ են տալիս ենթադրելու, որ այս վանքերն իրար մօտ են գտնուել, ուստի կարծում ենք, որ Գլաձորի վայրի յայտնաբերման ուղղութեամբ հնագիտական, հետախուզական հետազոտութիւնները պէտք է իրականացուեն յատկապէս Հերմոնի վանքի շրջակայքում:

EXAMINATION OF HISTORICAL AND TOPOGRAPHICAL EVIDENCE ABOUT
AGHBERTS VANK-GLADZOR
(SUMMARY)

KAREN MATEVOSYAN
karenmatevosian@gmail.com

Gladzor University, which functioned in the Aghberts monastery of Vayots Dzor province between 1282 and 1338, is one of the exceptional institutions of the educational, scientific and cultural life of medieval Armenia. Unfortunately, its exact location is still unknown. The history and activities of this center have been studied to a sufficient extent, but so far there has not been a complete, comprehensive presentation of the historical and topographical data available in the primary sources about it. This article is an endeavor in that direction.

The research enables us to clearly see in which years and by what names the monastery is mentioned: Aghberts monastery or Gladzor (or both together), which churches and sanctuaries are mentioned, what additional names are given to the monastery and the university, etc.

The table presented in this article is a compilation of excerpts from all 33 available manuscripts which have referred to the said institution. After analyzing these data, the author concludes that these materials prove that Gladzor was located in the basin of the Yeghegis River, in a high place where there were springs. Furthermore, the information gathered enables us to infer that both Gladzor and the Hermon monastery of Vayots Dzor province had close relations, and in 1338 the university moved to Hermon.

In conclusion the author argues that Gladzor was located not far from Hermon monastery.